

редовища до економічної проблематики протягом повоєнного періоду, а також змістовну еволюцію зазначеної складової їхньої ідеології в бік ліберальних економічних цінностей, поширених у тогочасній економічній політиці західних країн, на території яких під час «холодної» війни перебували політичні осередки закордонного українства.

Бібліографічні посилання

1. **Жданович О.** VII ВЗУН // Україна – спільне добро всіх її громадян / О. Жданович: Матеріали VII-го Великого Збору Українських Націоналістів. – Париж-Балтимор, 1971. – С. 5–12.
2. **Жуковський А.** Життя і творчість Олега Штуля-Ждановича // За державну самостійність України: Українська Держава – спільне добро всіх її громадян / А. Жуковський: Матеріали Десятого й Сьомого Великих Зборів Українських Націоналістів. – Париж, 1985. – С. 117–133.
3. **Касьянов Г. В.** Ідеологія Організації Українських Націоналістів / Г. В. Касьянов // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси / НАН України; Інститут історії України / С. В. Кульчицький (відп. ред.). – К., 2005. – С. 445–478.
4. **Мірчук П.** Революційний змаг за УССД. Т. 2. Хто такі «бандерівці», «мельниківці», «двійкарі». – Нью-Йорк–Торонто–Лондон, 1987.
5. Погляди ОУН(з) і ОУН(м) на актуальні завдання української політики // Український самостійник. – 1970. – Ч. 7–8. – С. 2–12.
6. Програма і Устрій Організації Українських Націоналістів (Затверджені IV-м ВЗУН в місяці серпні 1955 р.). – Париж, 1955.
7. Програма Організації Українських Націоналістів (Затверджена на III-му ВЗУН, 30.VIII.1947). – Б.м, б.р.
8. Програма ОУН // Два етапи. Матеріали П'ятого і Шостого Великих Зборів Українських Націоналістів. – Париж, 1966. – С. 16–29.
9. Резолюції Шостого ВЗУН // Два етапи. Матеріали П'ятого і Шостого Великих Зборів Українських Націоналістів. – Париж, 1966. – С. 153–162.
10. **Рибак А.** Українська держава у планах ОУН (1939-й – 1950-ті роки). (Історико-політологічний аналіз) : моногр. / А. Рибак. – Острог, 2007.
11. Українська внутрішня політика // Україна – спільне добро всіх її громадян. Матеріали VII-го Великого Збору Українських Націоналістів. – Париж-Балтимор, 1971. – С. 84–90.
12. Український націоналізм // Україна – спільне добро всіх її громадян. Матеріали VII-го Великого Збору Українських Націоналістів. – Париж-Балтимор, 1971. – С. 76–83.

Надійшла до редколегії 09.11.2012

УДК 94:329(477) «1955/1964»

О. Ф. Нікілев

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ ПО ОПТИМІЗАЦІЇ ВИЩОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ ЗА ЧАСІВ ХРУЩОВСЬКОЇ ВІДЛИГИ

Розглядається реалізація політики держави за часів М. Хрущова по потужному піднесенню сільського господарства у сфері вищої сільськогосподарської школи, результати адаптації її до потреб галузі у нових умовах.

Ключові слова: аграрна політика, політика потужного піднесення сільського господарства, вищі сільськогосподарські навчальні заклади.

Рассматривается реализация политики государства во времена М. Хрущева по крутому подъему сельского хозяйства в короткие сроки в сфере высшей сельскохозяйственной школы. Результаты адаптации ее к потребностям отрасли в новых условиях.

Ключевые слова: аграрная политика, политика крутого подъема сельского хозяйства, высшая сельскохозяйственная школа.

It is examined the realization of the political state according to the intensive development agricultural in short period in the sphere of high agricultural school. The results of its adaptation to the necessities of a branch in the new conditions.

Key words: agrarian politic, political intensive development of the agricultural high school.

Процеси, що відбуваються у системі вищої освіти у сьогочасних умовах, роблять актуальним вивчення політики держави в аналогічні, реформаторські часи, до яких належить і так званий період Хрущовських реформ. Зазначений період лише набуває популярності у вітчизняних дослідників, тож значне коло проблем залишається ще поза їх увагою. До числа таких проблем, зокрема, належить і така як діяльність партійно-державного керівництва по оптимізації діяльності вищої сільськогосподарської освіти. Дане питання знаходить висвітлення у ряді досліджень, проте воно розглядається в них лише в контексті проблем, які є предметом аналізу. Так, Ж. Б. Кукурудза аналізує історіографічний аспект проблеми діяльності сільгоспвузів [2]. І. М. Романюк, В. І. Рибак, розглядаючи соціальний розвиток села, а Г. І. Сургай – економічний, торкаються кількісних проблем підготовки спеціалістів сільського господарства [4; 5; 6]. Практично процес залучення навчальних закладів даного типу до виконання політики потужного піднесення сільськогосподарського виробництва поки що не знайшов свого висвітлення. То ж сподіваємося, дане повідомлення стане певним доробком до вивчення зазначеної проблеми.

Вересневий 1953 р. пленум ЦК комуністичної партії Радянського Союзу проголосив початок політики потужного піднесення сільського господарства у найкоротші терміни. Цим до певної міри і визначив поспішність, часто – непродуманість рішень, що приймалися і реалізовувалися. Відображенням такої лінії стала політика оптимізації діяльності вищих сільськогосподарських закладів. У комплексі заходів, намічених вищим державно-партійним керівництвом для ліквідації відставання сільськогосподарської галузі, був і такий як підвищення рівня інтелектуального забезпечення всіх ланок її виробничої сфери. Але його реалізація мала відбутися лише одним, директивно визначеним шляхом, – за рахунок працівників міста та партійних і радянських органів. Всі інші варіанти вирішення проблеми, у тому числі і такий єдино прийнятний для інших галузей економіки СРСР і широкоживаний ними ще з 1920-х рр., як підготовка кадрів у системі вищих і середніх навчальних закладів, на пленумі не розглядалися. Тому у прийнятих рішеннях вони не знайшли відображення. Це створило досить пікантну ситуацію. Складалося враження, що в умовах проголошеного реформування сільського господарства партійно-державне керівництво не вважало вузи і технікуми вагомим чинником його потужного піднесення.

Лише через півроку, у березні 1954 р. було опубліковано документ, який мав заповнити прогалину, що утворилася у цьому плані після вересневого пленуму. Радою Міністрів СРСР було прийнято постанову «О недостатках в деле подготовки специалистов с высшим образованием и мерах устранения этих недостатков».

Для реалізації розроблених положень було визнано обов'язковим зосередити в одному відомстві керівництво сільськогосподарськими вузами (у 1948 р. частина з них була передана у розпорядження мінсільгоспу СРСР) і сконцентрувати у ньому всі кошти, що виділялися на розвиток вищої сільськогосподарської освіти, зміцнення матеріальної бази навчальних закладів даного профілю. Найбільш

відповідним цьому завданню державне керівництво вважало Міністерство вищої освіти СРСР, яке після ліквідації у 1953 р. було знову відтворене у 1954 р. Йому було підпорядковано всі вищі сільськогосподарські навчальні заклади. Але цей крок виявився неефективним. Він лише закріпив існуючу з 1946 р. ситуацію, яка характеризувалася тим, що процес підготовки і використання фахівців з вузівськими дипломами був розірваний між двома відомствами: Мінвузом і Мінсільгоспом. Тому, як і раніше, можливості сільськогосподарської галузі республіки по забезпеченню своїх потреб спеціалістами даної категорії залишалися бути досить обмеженими. Це не сприяло оптимізації вирішення нагальних завдань, що ставилися перед ним державою.

Ситуацію ускладнило й те, що у 1955 р. МВО було визнано союзно-республіканським міністерством і вузи України, у тому числі – сільськогосподарські, були передані у відання створеного у тому ж році Міністерства вищої освіти республіки. Хоча основна функція – визначення потреб галузі у фахівцях і встановлення планів їх підготовки, як загальної, так і по кожній окремій спеціальності – залишалася за союзним центром. Саме Державна економічна комісія при Раді Міністрів СРСР та Держплан країни визначали потреби сільського господарства республіки у спеціалістах вищої кваліфікації, встановлювали для неї кількісні параметри їх підготовки, що, в кінцевому підсумку, позначалося на діяльності вузів, ситуації з підготовкою кадрів даної категорії і стані забезпеченості ними сільськогосподарського виробництва.

Але лише рік перебували сільгоспінститути у підпорядкуванні республіканських структур. Влітку 1956 р. вони були передані Міністерству сільського господарства СРСР «з метою наближення до виробництва» [16, арк. 64]. З одного боку, це певним чином сприяло вирішенню ряду їх проблем. У першу чергу, відбулося помітне покращення фінансування, порівняно з перебуванням їх у МВО. Але, у той же час, питання кадрового забезпечення колгоспного виробництва республіки і потреб навчальних закладів залишилися віддаленими від його конкретних проблем.

У складі союзного міністерства вузи знаходилися до березня 1959 р., коли у рамках здійснюваної у країні децентралізації управління економікою було визнано за краще передати їх у підпорядкування МСГ республіки «з метою поліпшення керівництва підготовкою спеціалістів з вищою освітою» [7, арк. 244], де вони перебували протягом чотирьох років. Повернення до «сфери інтересів» республіки, до того ж – у складі «рідного» відомства позитивно позначилися на ряді параметрів діяльності вузів. Так, ще більш значними стали масштаби фінансування, значно оперативнішим реагування на потреби галузі у тих чи інших категоріях спеціалістів, зменшено розподіл поза межі республіки, було зроблено кроки по розширенню викладання українською мовою. Адже центральні відомства не враховували національний аспект підготовки сільськогосподарських кадрів в Україні, де представники, так би мовити, титульної нації у складі студентських контингентів становили 74–79 % [17, арк. 20]. Тому в республіці малася стала тенденція на згортання навчання українською мовою, про що красномовно свідчила видавнича діяльність. Так, у 1954 р. українською мовою було видано 7 підручників, у 1955 – 2, у 1956 – 0, у 1957 – 1, при щорічній потребі у них – 60 [8, арк. 33–34; 9, арк. 125; 18, арк. 223]. Під час перебування у складі республіканських структур цей показник почав неухильно зростати. Так, за 1959–1961 рр. вузи отримали навчальних україномовних посібників 16 назв. Крім того, у 1961 р. над створенням нових працював 51 авторський колектив. У 1963 р. вищі навчальні заклади отримали україномовної навчально-методичної літератури вже 100 найменувань [19, арк. 151].

Однак у 1963 р. цей позитивний процес було перервано. На вищому партійно-державному рівні було визнано за доцільне знову зосередити всі сільськогосподарські вузи у руках Міністерства сільського господарства СРСР, «з метою поліп-

шення керівництва підготовкою спеціалістів з вищою освітою» [20, арк. 91]. І відбулося чергове підпорядкування навчальних закладів. У складі союзного міністерства вузи знаходилися 28 років. Протягом усього періоду вирішення проблем підготовки кадрів вищої кваліфікації і забезпечення ними потреб республіки та її регіонів здійснювалися з позицій загальносоюзного бачення, без урахування її інтересів. У результаті впав рівень координації діяльності вузів і виробництва, гальмувалися структурні, професійні, соціальні, економічні процеси в аграрному виробництві України.

Фактично за період з 1953 по 1963 р. вищі навчальні заклади республіки шість разів переходили з одного відомства до іншого. Кожен такий перехід супроводжувався припиненням як негативних, так і, водночас, позитивних для їх діяльності тенденцій: руйнуванням уже налагоджених з відповідними управлінськими структурами виробничих зв'язків, на особистісному рівні – з їх працівниками, що здійснювали кураторство певних напрямків діяльності вузів, припиненням реалізації започаткованих програм тощо. Кожна зміна підлеглості потребувала часу і зусиль на встановлення продуктивних виробничих відносин, особистісних стосунків з кураторами, супроводжувалася зміною орієнтирів у вирішенні завдань, що стояли перед навчальними закладами, методів і шляхів їх досягнення. При цьому відбувалися певні структурні зміни і в самих міністерствах. Усе це негативно позначалося на різних сферах діяльності вузів, а у кінцевому підсумку – і на забезпеченні потреб галузі і республіки у фахівців, що ними готувалися.

Така нечіткість позиції державно-політичного керівництва країни щодо вищих сільськогосподарських навчальних закладів проявилася у ході реалізації програми з вдосконалення їх діяльності, прийнятої у 1954 р. Через невиробленість відповідними союзними структурами механізму втілення її у життя не існувало єдиної точки зору щодо шляхів і методів вирішення поставлених завдань. Серйозні розбіжності, зокрема, малися у розумінні поняття «оптимізація мережі навчальних закладів». Тож виконання постанови у системі вищих навчальних закладів відбувалося досить складно. Перебування інститутів поза сільськогосподарською галуззю республіки призвело до того, що у 1954 р. у ній не вистачало більш як 50000 спеціалістів сільського господарства вищої кваліфікації, у тому числі 21408 агрономів, 12930 зоотехніків, 6209 інженерів-механіків – трьох основних аграрницьких спеціальностей. При існуючих же на той час масштабах їх підготовки задоволення потреб виробничої сфери мало відбутися, за розрахунками республіканських органів, у інженерах-механіках – у 1968 р., у агрономах – у 1970 р., у зоотехніках – у 1982 р. [21, арк. 20].

Виходячи з такого стану речей, у республіці розробили програму реалізації поставлених партійно-господарськими органами країни завдань, яка у досить стислі строки передбачала вирішення існуючих проблем. Вона була складена у руслі завдань вересневого пленуму ЦК КПРС 1953 р. щодо потужного піднесення сільського господарства і водночас – з урахуванням як позиції союзного керівництва, що полягала у стриманому ставленні до будь-яких реформувань, які потребували значних фінансових коштів, і – у недоцільності відкриття в Україні нових сільськогосподарських вузів, так і інтересів республіканської галузі, спрямованих на прискорене кількісне та якісне формування інтелектуального потенціалу всіх ланок її виробничої сфери. З метою здешевлення підготовки фахівців проголошувалося об'єднання частини розташованих у межах одного міста вузів сільськогосподарського профілю і створення на їх базі більш потужних навчальних закладів. Для виконання всього комплексу пропонованих заходів була визначена сума 100 млн крб [21, арк. 76].

Але такий підхід у вирішенні проблеми не був узятий до уваги відповідними союзними органами. Вирішуючи завдання вдосконалення мережі навчальних закладів у рамках всієї країни, вони планували здійснити це не шляхом відкрит-

тя вузів у мало забезпечених ними районах, а за рахунок скорочення їх кількості у «благополучних» у цьому плані, у першу чергу в Україні, де малося 20 з 98 вузів СРСР.

Практично через підпорядкованість сільськогосподарських інститутів союзному міністерству саме лінія на скорочення їх мережі почала здійснюватися в Україні. І хоча напряду не вдалося на практиці її реалізувати (цьому завадив спротив їхніх трудових колективів, підтриманий партійними, господарськими, науковими структурами найвищого республіканського рівня), але вона почала здійснюватися у більш м'якій формі у вигляді скорочення наборів по одних спеціальностях і припинення – по інших, під приводом того, що в Україні немає потреби у такій кількості фахівців даного профілю. Така діяльність пояснювалася також і нагальною необхідністю привести структуру спеціальностей вузів, яка значною мірою несла довоєнну спрямованість у профільній підготовці фахівців і вже відставала від вимог часу, відповідно до потреб сільськогосподарського виробництва. Це стосувалося так званих вузьких спеціальностей і спеціалізацій, в яких виробнича сфера не відчувала гострої потреби. З цією метою по Україні з 22 спеціальностей було залишено 11. При цьому скорочено, а у ряді вузів взагалі закрито, підготовку фахівців за спеціальностями «грунтознавство», «агрохімія», «лісіводство», «овочівництво», «виноградарство», «плодівництво», які аж ніяк не могли бути для України непотрібними.

Паралельно із скороченням підготовки спеціалістів вузького профілю союзні органи почали систематичне зменшення підготовки фахівців основних аграрницьких спеціальностей, щодо яких у республіці мався постійний дефіцит: ветеринари, агрономи, зоотехніки, інженери-механіки, інженери-електрики. Одночасно з цим під приводом вдосконалення мережі факультетів відбувалося закриття їх у ряді вузів або переведення з одного навчального закладу до іншого. У результаті цього зростала кількість однофакультетних закладів, яким на тлі постійно зменшуваних наборів загрожувала серйозна перспектива закриття. Водночас з цим відбувався перерозподіл прийому до вузів у межах встановленої для республіки норми. Почало здійснюватися зменшення прийомів у так звані «центральні» вузи і збільшення у – «периферійні».

Такий перерозподіл негативно позначився на якісному боці процесу підготовки фахівців, оскільки в одних вузах при цьому мало місце незадіяння навчальних і виробничих площ, скорочення викладацьких колективів, у інших, куди передавалися такі набори – погіршення умов навчання і проживання збільшених студентських контингентів, зниження якості їх підготовки. Такий перерозподіл відбувався без врахування регіональної специфіки, ступеня насиченості територій навчальними закладами, їх спеціалізації, наявності у регіоні підготовки даного профілю тощо. В результаті такі дії ставали додатковим ускладнюючим фактором у діяльності вузів республіки і загострювали ситуацію з забезпеченням регіону кваліфікованими кадрами. Наприклад, у 1956 р. у «центральних» львівських сільськогосподарському і зооветеринарному інститутах, які переважно готували кадри для 10 західних і південно-західних областей, при щорічній загальній кількості 400–450 спеціалістів, було загалом скорочено прийом на 75 чол., у Дніпропетровському, Одеському, Кримському і Херсонському сільськогосподарських інститутах, що обслуговували області південної частини республіки, основні постачальники зернової, овочевої, фруктових продукцій в країні, скорочено по 50 чол. у кожному [1, арк. 58]. У тому ж 1956 р. союзне міністерство визнало підготовку зоотехніків у масштабах країни взагалі більшою за потреби виробництва і значно скоротило їх прийом по СРСР, у тому числі в Україні – на 150 чол. (з 650 до 500), водночас прийнявши рішення про ліквідацію в республіці трьох спеціалізованих вузів і двох факультетів, що здійснювали підготовку ветеринарів, створивши на їх основі три факультети [22, арк. 108].

У свою чергу, Міністерство вищої освіти СРСР не мало перспективного планування підготовки фахівців. Відомство здійснювало планування лише на поточний рік. У цих умовах типовою була ситуація скорочення підготовки зоотехніків, ветеринарів, інженерів-механіків, інженерів-електриків і працівників бухгалтерського профілю при гострій потребі в них. Вже встановлені і доведені до вузів плани часто змінювалися, причому переважно у бік зменшення. Поширення набула практика робити це безпосередньо напередодні або навіть у ході та після закінчення вступної кампанії, що ставило керівництво вузів і їх викладацькі колективи у досить складну ситуацію. Так, у 1956 р. Мінвуз СРСР довів до відома керівництва Одеського сільгоспінституту про припинення діяльності зоотехнічного факультету і переведення його у повному складі до Кам'янець-Подільського інституту за 14 днів до початку занять. Ректорат Київського ветеринарного інституту отримав аналогічне повідомлення 30 липня. У Кримському сільгоспінституті 26 липня, коли вже майже завершилася вступна кампанія, довідалися про скорочення плану прийому у вуз на третину зі 150 до 100 чол. [23, арк. 37]. Центр абсолютно не рахувався з інтересами вузів, їхніх викладацьких колективів, студентами (майбутніми працівниками галузі), з інтересами регіонів, їхніх господарств.

Брутальне ставлення до інтересів колективів вузів, регіонів республіки набуло значного розмаху, скасовувало вузи перспектив у підготовці спеціалістів, навіть призводило до зміни первинної спеціалізації вузів. Наприклад, до 1954 р. Дніпропетровський сільгоспінститут мав три факультети: зоотехнічний, гідромеліоративний і агрономічний. У результаті переведення Мінвузом СРСР першого у 1955 р. до Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту, а другого – до Київського гідромеліоративного інституту він став однофакультетним. У тому ж році на його базу, абсолютно для цього не підготовлену, було переведено з Кримського сільгоспінституту факультет механізації, однак вже в 1956 р. прийом на агрофакультет було скорочено на 50 чол. з перспективою закриття або перетворення його у однопрофільний – інженерний, хоч відповідної матеріально-технічної бази для цього не малося [23, арк. 64, 73, 80].

Такі зміни мали серйозні наслідки для долі вищої сільськогосподарської школи України. По-перше, зменшення контингентів студентів, при одночасному припиненні їх підготовки на одному або декількох факультетах вузу, ставило під загрозу існування взагалі навчального закладу. В свою чергу, скорочення студентських контингентів вело до вимушеного скорочення викладацьких колективів. По-друге, це загрожувало зниженням наукового потенціалу. Адже через скорочення викладачі мусили переходити до інших вузів, або навіть – сфер економіки. У самих же вузах скорочувалася кількість наукових програм, відбувалося руйнування наукових шкіл, що формувалися й існували впродовж десятиліть.

Погіршення кількісних показників роботи вузів поставили питання про необхідність зміни негативних тенденцій, що мали місце на цьому напрямку, і виправлення ситуації на краще. Для цього у березні 1959 р. постановою Ради Міністрів СРСР сільськогосподарські вузи були передані у підпорядкування Міністерства сільського господарства України, а їх фінансування було покладено на республіканський бюджет. Зосередження в одному відомстві і підготовки фахівців усіх категорій сільськогосподарського виробництва та їх використання сприяли підвищенню можливостей ефективності процесу їх підготовки. Адже можливість фінансування вузів власним коштом давала можливість більш самостійно визначати розміри підготовки фахівців відповідно до потреб виробництва й оплачувати їх.

Результатом такого заходу стало швидке відродження вузів. Почала інтенсивніше зміцнюватися їх навчальна і матеріальна бази. Зникла загроза закриття вузів. У відповідності з потребами галузі республіки знову почали відкриватися факультети, яких у 1962 р. уже налічувалося у 17 інститутах 50, а у 1963 – 54, по-

рівняно з 32 у 1958 р. [13, арк. 5]. У результаті покращилася організаційна структура вузів. Наприклад, у 1962 р. налічувалося вже лише 2 однофакультетних інститути і вирішувалося питання про відкриття у них нових підрозділів, по 3 і більше факультетів мали 7 навчальних закладів, у тому числі УСГА – 10 [14, арк. 54]. Таке розширення супроводжувалося невпинним нарощуванням прийомів студентів.

Тобто наближення підготовки фахівців з вищою освітою до галузі безпосереднього їх використання сприяло приведенню у значно більшу відповідність процеси підготовки до потреб аграрного виробництва республіки, сприяло більшому розумінню важливості ролі і значення спеціалістів у системі виробничих і технологічних стосунків сільського господарства.

Практично шляхи і методи, обрані союзним керівництвом для виконання завдань по вдосконаленню мережі підготовки фахівців у навчальних закладах у відповідності з завданнями по потужному піднесенню сільського господарства країни у короткі строки, не дали очікуваних від них результатів. Ситуація з підготовкою фахівців даної категорії фактично була відображенням всієї аграрної політики державно-партійного керівництва того часу, яка визначалася спонтанністю і непослідовністю дій, неглибокою проробкою намічених заходів та передбаченням їх наслідків, а через це частою зміною напрямків вирішення поставлених завдань. Протягом усього періоду свого вирішення проблеми підготовки кадрів вищої кваліфікації і забезпечення ними потреб республіки здійснювалися з позицій загальносоюзного бачення, без урахування її інтересів. У результаті впав рівень координації діяльності вузів і виробництва, гальмувалися структурні, професійні, соціальні, економічні процеси у аграрному виробництві України.

Бібліографічні посилання

1. Державний архів Російської Федерації. – Ф. 9396, оп. 5, спр. 1028, арк. 58.
2. **Кукурудза Ж. Б.** Перетворення в галузі освіти (середина 1950-х – середина 1960-х рр): історіографія проблеми / Ж. Б. Кукурудза // Гілея. – 2011. – № 2. – С. 312–316.
3. Російський державний архів економіки. – Ф. 7486, оп. 18, спр. 3184, арк. 35.
4. **Романюк І. М.** Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ ст. / І. М. Романюк. – Вінниця, 2005.
5. **Рибак В. І.** Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20 – поч. 90-х рр.) / В. І. Рибак. – К., 1997.
6. **Сургай Г. І.** Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс / Г. І. Сургай. – К., 1991.
7. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 27, оп. 19, спр. 1878.
8. ЦДАВОВУ. – Ф. 27, оп. 19, спр. 231.
9. ЦДАВОВУ. – Ф. 27, оп. 19, спр. 1234.
10. ЦДАВОВУ. – Ф. 27, оп. 19, спр. 2198.
12. ЦДАВОВУ. – Ф. 27, оп. 19, спр. 1883.
13. ЦДАВОВУ. – Ф. 27, оп. 19, спр. 2027.
14. ЦДАВОВУ. – Ф. 27, оп. 19, спр. 924.
15. ЦДАВОВУ. – Ф. 27, оп. 19, спр. 991.
16. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1, оп. 31, спр. 2160.
17. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 31, спр. 2398.
18. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 31, спр. 42.
19. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 31, спр. 696.
20. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 31, спр. 2165.
21. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 31, спр. 323.
22. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 31, спр. 366.
23. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 31, спр. 373.

Надійшла до редколегії 09.01.2013